

ІННОВАЦІЇ В НАЗВАХ КУЛЬТУРНИХ ТРАВ'ЯНИСТИХ РОСЛИН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Вип. 20.

УДК 811.161.2'373 (091)

Сабадош І. Інновації в назвах культурних трав'янистих рослин української мови ХІХ – початку ХХ ст.; 23 стор.; кількість бібліографічних джерел – 79; мова українська.

Анотація. На основі даних пам'яток писемності характеризуються нові назви культурних трав'янистих рослин, що появилися в українській мові в період ХІХ – початку ХХ ст. З'ясовуються шляхи виникнення цієї лексики, мотиви номінації, походження, творення. Використовується також у міру можливостей аналогічний матеріал інших слов'янських мов.

Summary. The names of cultural grassy plant having appeared in Ukrainian in the 19th and at the beginning of the 20th century have been analyzed. The author uses the written monuments as the material for investigating the vocabulary. The ways of its appearance, origin and formation have been considered. Similar material from other Slavonic languages has been used as far as possible.

Ключові слова: назва, номен, мотивація назви, етимологія, українська мова.

Key words: names, name, motivation of the name, etymology, Ukrainian language.

До кінця ХVІІІ ст. українські назви культурних трав'янистих рослин в основному сформувався. Їх ядро склали номен праслов'янського походження і новотвори староукраїнської доби, більшість яких стає згодом літературною нормою сучасної української мови (*пшениця, жито, ячмінь, просо, овес, кукурудза, горох, біб, сочевиця, ріпа, диня, тиква, хрін, гірчиця, часник, мак, кріп, кмин, чабер, хміль, льон, рис, картопля, буряк, цибуля, бруква, помідори, петрушка, гарбуз, огірок, квасоля, соняшник, тютюн, тюльпан, півонія, любисток, шавлія* та ін.). Детальніше див. [Сабадош: 34–39, 63–64, 90–109]. У джерелах української мови ХІХ – поч. ХХ ст. виявляються майже всі назви культурних трав'янистих рослин, задокументовані пам'ятками староукраїнської писемності, за винятком номенів *лучок* 'цибуля порей (*Allium porrum*)', *крокос дивий* '*Carthamus tinctoria*', *кост, корен вонний* 'куркума цитварна (*Curcuma zedoaria*)' [іб.: 94, 108, 109]. Усі вони фіксуються тільки в словнику Є.Славинецького.

За браком друкованої площі у цій статті подаємо опис тільки невеликої частини новотворів української мови періоду, зазначеного в заголовку цієї статті, зокрема таких шести (із кількох десятків) родин, як злакові, лілійні, коноплеві, лободові, жовтцеві і хрестоцвіті. При покликанні на джерела фактичного матеріалу зазначаємо тільки деякі з них за таким принципом: у першу чергу називаємо джерело, в якому описуваний номен засвідчується, за нашими даними, вперше. Якщо така фіксація взята з праць ботаніків, спеціальних зібрань української ботанічної номенклатури, то, крім того, покликаємося, якщо це можливо, на лексикографічні праці цього (іноді й дещо пізнішого) часу, в яких міститься ця назва.

1. Родина **злакові**. Назви кукурудзи (*Zea mays*) відомі в джерелах української мови з поч. ХVІІІ ст. В описуваний тут період появляються такі її нові найменування: *пшінка* [Ев., 1847: 22; В.Н.з.: 61], *пшеничка* [Б.-Н.: 307; В.Н.з.: 61] (обид-

ві в східному Поліссі; перша похідна від *пшено*, а друга – від *пшениця*). Поряд з утвореним ще в староукраїнський період номеном *кіяхи* виникають нові спільнокореневі *кіяхки* (Полісся [Ум., II: 14], *кіяр* [Руб., VI: 108]. Назва *кал'ачики* [Тм., I: 196] або в однині *кал'ачик* [Руб., VI: 95] утворена внаслідок перенесення значення на основі зовнішнього вигляду зерна кукурудзи; ця сама мотивація і назви *к'оньскій зуб* [1896, Хл.: 45]. Появляється запозичення *папуш'я* (в укр. говірках, що межують з румунськими [1872, Сред.: 573; Гр., III: 95 та ін.]; від рум. *păpușoi* id. [DLRM: 595; ДЕМ: 346]), подекуди змінене на *папуш'їна* [Жел.: 601]. Румунізм *мел'ай* (< рум. *mălai* id. [Borza: 189]), уживаний у староукраїнський період у закарпатських говірках, у 2-й пол. ХІХ ст. відомий у вигляді *мал'ай* також у деяких місцях Тернопільщини [1877, В.З.юж.: 35] та, ймовірно, в інших районах України. Поряд із засвідченим джерелами української мови ще на поч. ХVІІІ ст. мадяризмом *тендеріця* [Сабадош: 92–93] в період ХІХ – поч. ХХ ст. досить часто відзначаються в тих же закарп. говірках його фонетичні варіанти *кендеріця* [Чоп.: 147; Гр., II: 235], *кіндириця* [Гав.: 147; Жел.: 342], *кендириця* [Петр.: 44], *тендеріця* [В.Пч., II: 37; Гр., IV: 254], *тендеріця* [В.З.юж.: 25] і под. Якщо номен *кукуруза* (*кукурудз*) у ХVІІІ ст. тільки починає вживатися в українській мові, то вже на поч. ХХ ст. він міцно завоює пріоритетне місце в ужитку майже на всій території України. Висновок М.Комарова, ніби на Правобережжі функціонує *кукуруза (-дза)*, а на Лівобережжі – *пшеничка, пшінка* [Ум., II: 58], не узгоджується з реальністю, бо *кукуруза* є в [Б.-Н.: 199], вживає його Т. Шевченко [Шевч., I: 358] та ін. Інша справа, коли говорити про варіанти *кукурудза* і *кукуруза*, то перший більш характерний для західних, а другий – для східних укр. діалектів (див. [Гр., II: 322; СБН: 170]), хоча і в цьому випадку суворой закономірності немає; пор. обидва варіанти в [Жел.: 388; В.Гик.: 7; В.Спис: 164]. У кінцевому підсумку літературною нормою стає варі-

ант кукурудза, як такий, що найчастіше фіксується джерелами української мови XIX – поч. XX ст.

Імовірно, не раніше II пол. XIX ст. на Україні починають вирощувати нову культуру сорго звичайне, або турецьке просо (*Sorghum vulgare*), яка засвідчена такими назвами: *просо турецьке* (херсон. [Гр., III: 480]), *татарське просо* (степ. [1872, Сред.: 573]; обидва номени вказують на напрям, у якому поширювалася на Україні ця культура), *яглуша* (В.Спис: 31); очевидно, переклад І.Верхратським за допомогою деривата від *ягли(ы)* ‘пшоно’ (< прасл. **jag(ь)lъ-a-o* ‘*Panicum miliaceum*’ [Сабадош: 49]) латинської назви *sorghum* id., яка походить від інд. *sorghī* ‘вид проса’ [Кт.: 204]; пор. пол. *ber indyjski* id. [Maj., II: 728]), *сорго* [1881-82, СБН: 148] (в укр. мові ця назва запозичена із західноєвропейських мов; пор. нім. *Sorgho*, *Sorghum*, фр. *sorgho*, англ. *sorghum* ‘сорго’, які походять від іт. *sorgo* id. < слат. *surgum*, *surcum*, *suricum* < лат. *Syrīcum* ‘сирійське’ [СІС: 777; ЕСУМ, V: 356]). Нормативними в українській науковій ботанічній номенклатурі для цієї рослини стали назви *сърго звичайне* і *турецьке просо* [РУСб: 268], див. ще [СУМ, IX: 463].

Кілька інновацій відзначається для давньої на Україні культури проса посівного, або звичайного (*Panicum miliaceum*), це *текач* [Рог.: 130; Гр., IV: 252] (походить, можливо, від *текти* зі значенням ‘висипатися’, тобто вид проса, що висипається з волотей; пор. чes. діал. (морав.) *proso teče* ‘просо висипається з волотей’, рос. діал. *текучка* ‘льон, що губить на корені насіння’, мак *текун* ‘максамосійка’ [MES: 637; ЕСУМ, V: 535–536]), *пионо* (буков., степ. [1904, Мак.: 254]; назва виникла внаслідок перенесення значення: ‘просо’ < ‘крупа із проса’) і *малай* (поділ. [Рог.: 130; Гр., II: 400]; пор. укр. діал. *малай* ‘просяний хліб’ [1823, Войц.: 306; 1861, Закр.: 391]; *малай* ‘просо’ походить від рум. діал. *mălăi* id. [Borza: 123], пор. [DLRM: 485]; остаточно етимологія цього слова досі не з’ясована [ДЕМ: 272]).

На початку XX ст. в ряді джерел української мови фіксується нова назва мишію італійського, або чумизи (*Setaria italica*), *могар* (поділ., полт. [1907, СБН: 144; Яв.: 36]), а ще раніше *мохар* (степ. [1881-82, СБН: 144]). Пізніше *могар* id. стає нормативним в українській літературній мові [ВРУ: 65; СУМ, IV: 772]. Джерелом цієї назви (прямим чи опосередкованим) вважається угор. *tohor*, *tuhar* id. (пор. ще рос. *могар*, пол. *tohar*, чes. *mohar*, *mohár* id.), яке в свою чергу кваліфікується як слов’янське запозичення; пор. чes. *tuchar*, *tuchec* id. і т.п. в інших слов’янських мовах [СІС: 552; ЕСУМ, III: 493; Mach.: 294; TESz., II: 972]. З цим номеном етимологічно пов’язується українська назва дикоростучої рослини цього роду – мишію кільчастого (*Setaria verticillata*) *муший* (терноп. [В.Пч., III: 23]), яка є утворенням за допомогою суф. *-ий* від *мұха* (зв’язок з *миша* помилковий [Mach.: 294]). З *муший* за народною етимологією виникла назва *миший*, якою в XIX ст. почали називати різні дикоростучі види роду

Setaria (див.: [1872, Сред.: 574; Жел.: 441; Гр., II: 429]) і яка стала нормативною в українській мові [СУМ, IV: 723; ОВРУ: 467].

Рослина очеретянка звичайна ‘*Typhoides arundinacea* (= *Phalaris arundinacea*)’ зростає в дикому вигляді майже по всій Україні, але в народі більш відомий її культурний (декоративний) різновид, вирощуваний у садах і парках. Для нього в цей період зафіксовані такі назви: *шовкова трава* [Рог.: 131; Писк.: 296], *шовкунець* [Руб., XIII: 41], *периста трава* [Шейк., V/1: 75] (всі три номени мотивуються смугастим, подібним до пасма листям), *панське зільє* (галиц. [Нов.: 103]), *панська травічка* (галиц. [Мел.: 200]); означення *панський* зумовлене, очевидно, фактом поширення рослини переважно в багатіях, панів; пор. чes. *panska trawa* id., джерелом якого В.Махек вважаємо, неправомірно припускав **hispanská travá* [Mach.: 289], пор. пол. *angielska trawa* id. [Maj., II: 107]), *нісана травá* [В.З.юж.: 48; Жел.: 978], *писантрава* (галиц. [Нов.: 103]; за смухами на листках), *бóжа травá* [Жел.: 37] (пов’язується, очевидно, з красою рослини), *турецька трава* (буков. [Нл.: 9]; пор. рос. *турецкая трава* id., яке в [Ан.: 247] виводиться від пол. *turecka trawa* id.). Ця сама рослина, але як дикоросла називається *тростянка* [Петр.: 38] (від *трость* у зв’язку з твердим стеблом; пор. пол. *trzcina*, *trzcinnik* і под. id. [Maj., II: 583]), *різуха* (галиц. [Гавр.: 142]; перенесено з *Carex* за зовнішньою подібністю або, можливо, утворено від *різати* за допомогою суф. *-ух-а*, мотивуючись гострими краями листків; пор. пол. *ostrzyca* id. [Maj., II: 107, 583]), *житовник* [1886, Гор.: 109; Яв.: 225] (за подібністю до жита), *батлаук* [1886, Гор.: 9]. Останнє, очевидно, тюркізм; пор. тур. *bataklik otu* ‘болотна рослина’ [ЭСБМ, I: 329], див. ще [ЕСУМ, I: 151].

Видно, і в XIX ст. рис посівний (*Oryza sativa* L.) не культивувався на Україні (пор. відсутність статті про нього в [Мел.]), але був тут добре відомий своїм зерном ще з XVI ст. (див. [Сабадош: 91]). Майже до початку XX ст. чи не єдиною його назвою, успадкованою зі староукраїнської мови, залишається *риж* [Вол.: 66; Рог.: 130]. До поч. XX ст. в усіх працях І.Верхратського для позначення цієї культури вживається тільки цей номен, а слово *рис* id. уперше засвідчене в праці С. Подолинського 1879 р. [Жел.: 803]. І.Верхратський ужив його в своїй ботаніці [В.Бот.1905: 162], записавши його десь у той самий час у закарпатських говірках [В.Н.з.: 50]. 1910 р. там само В. Гнатюк фіксує з тією семантикою лексему *рішкаша* [СБН: 107] (тут помилково: *рішката*; від угор. *riskása* id. [1745, TESz., III: 425–426]). Номен *рис*, який в українській літературній мові став нормативним, запозичено, очевидно, через рос. *рис* id., яке, за одними даними, із германських (пор. сер.в.нім., ниж.нім. *rīs*, гол. *rijs* id. < с.лат. *risus*, *risum* < гр. *oryza*, яке через іранське посередництво від д.інд. *vrīhī* id.), за іншою версією, прямо з романських мов на поч. XIX ст. (пор. італ. *riso*, фр. *riz* id. < лат. < гр. і т.д.) [ЕСУМ, V: 80; Фасм., III: 485; Черн., II: 116; КЭС: 390; MES: 528].

Рослина тимофіївка лучна 'Phleum pratense' здавна росте дико на Україні, але з XIX ст. її розводять як доброякісну кормову траву. Усі зафіксовані в джерелах української мови XIX – поч. XX ст. її назви можна об'єднати в три основні групи. До першої ми віднесли ті, що перенесені з інших рослин або утворені від назв інших подібних і відомих злакових рослини: *бір* (1867), *буков. бріянка* (1878–1879) [Мак.: 264] (пор. укр. діал. *бор* 'Setaria italica' < прасл. **bъrъ* id. [Сабадош: 90]), цього самого походження, але деетимологізоване *бранка* (буков. [Ні.]), *пырій* [Тм., II: 141] (в українських діалектах ця лексема частіше вживається на позначення іншого виду – Phleum alpinum; пор. *перій* (галиц. [Нов.: 100; Гр., III: 146]), *перійка*, *перієватиця* id. [Жел.: 628]; все це результат перенесення назви з рослини Elytrigia repens Desv.), *ярениця* [Петр.: 42] (пов'язується з укр. діал. *ярь* 'весна'; назва тимофіївки мотивується часом її сіяння; пор. ще укр. діал. *ярець* 'ячмінь', *ярина*, *яриця* 'пшениця ярова' і т.п. [СБН: 312]), *ржанець* [Рог.: 131; Гр., IV: 14], *ржэнець* [1873, Писк.: 223; Жел.: 801] (утворене від укр. діал. *рож* 'жито'), *жітниця* [Ум., I: 7; В.Н.з.: 51] (від *жіто* 'жито').

Друга група назв пов'язується з *муха*, *мушка* (за зовнішнім виглядом колоска): *мушка жітна* (самбір.), *житниця* (закарп.) [В.Н.з.: 51], *мушка пастівна* [В.Гик.: 8] (означення *пастівна* придумане, видно, І.Верхратським; означуваний компонент *мушка* міг бути перенесений з дуже подібної рослини Alopecurus pratensis, а міг виникнути внаслідок паралельної вторинної номінації від загальноживаного демінутива *мушка*), *мушій* (галиц., гуцул. [В.Н.з.: 51] (пор. також укр. діал. *муший*, *мушій* – назви різних видів Setaria [СБН: 249]). Сюди, видно, слід віднести і *мишак* id. (черніг. [Гр., II: 429]), що виникло на базі назв *мушка*, *мушій* під впливом народної етимології; див. також вище про назви Setaria; пор. [Mach.: 294].

До третьої групи назв тимофіївки лучної відносимо іншомовні запозичення *тимотка* [1889, Мак.: 265] (виникло, можливо, під впливом пол. *tytotka* id. [1836, Maj., I: 458]), усичені *мótка* [Мел.: 201], *тимка*, а також *тимотейка*, *травя св. Тимотея* [Мак.: 265] (пор. пол. *tytotejka* id. [Mach.: 291]), *тимофієва трава* [1872, Сред.: 572], *тимофійка* (харк., 1921), *тимофіївка* (степ., [1881–1882, СБН: 111]). *Тимофіївка* запозичене, ймовірно, через російське посередництво; пор. рос. *тимофеевка* id. [1878, Ан.: 249]; цю траву вперше почав культивувати американський фермер Timothej Hansen у 1765 р. [Mach.: 291]. Як нормативну вперше запропоновано назву *тимофійка* в [СБН: 111], в сучасній українській ботанічній номенклатурі *тимофіївка* [РУСб.: 273; див. ще [СУМ, X: 113]. До цих назв треба додати і номен *матіювка* (волин. [В.Н.з.: 51]; похідний від *Матій*).

Для позначення вівса посівного (Avena sativa) появляються неологізми, пов'язані з його швидким дозріванням: *скорозрілка* (лемк. [В.Н.з.: 39]), *скороздра*, *скорина* [Петр.: 60]. *Скорина* – дериват із суф. *-ин-а* від прикметника *скорий*; *скоро-*

зрілка утворене основокладанням з інтер- і постфіксацією; *скороздра* – ймовірно, субстантивованим дієприкметником, який у свою чергу утворений лексико-синтаксичним способом від двох основ (< *скороздрій*). У цей період появилися дві бінарні назви, одна з яких (*овес звичайний*, уперше фіксується в [Вол.: 65]) нормативна в сучасній укр. науковій номенклатурі [РУСб.: 235], а друга подібна назва *овес сійний* вперше появляється в праці І.Верхратського 1873 р. [В.Гик.: 6].

Той самий І.Верхратський записав у галицьких говірках назви для різновиду вівса посівного Avena orientalis *косач*, *косичак*, *гривак*, *богач*, а в закарпатських – *овес богатий* [В.Н.з.: 39]. Етимон перших двох назв – *коса*, третьої – *грива*. Всі подані номени мотивуються багатим колосом рослини. У бойківських говірках цей різновид називається *бóйко* [ib.].

Рослина Arrhenatherum elatius M. et K. взагалі дикоростуча, проте, як і в інших країнах, на Україні її починають культивувати не пізніше II пол. XIX ст. як одну з кращих кормових трав, для неї засвідчені назви: *овсюха*, *овсянка*, *овсюр* [Петр.: 26], *мухарка*, *вівсоватка* [Жел.: 460; В.Бот.1905: 164] (з останньою пор. пол. *żiźnica owsowatka* id. [Тан.: 57]), *мушка вівсяна* (самбір. [В.Н.з.: 39]), *вівсяна голка* [Яв.: 107], *райграс французький* [1880, Мак.: 39]. Назви, утворені від *овес*, мотивуються подібністю рослини до вівса (раніше цей ботанічний вид належав до роду Avena 'овес' – Avena elatior (див. [СБН: 16], пор. чес. *ovsík*, словц. *oviesok*, пол. *owsianica* id. [Mach.: 287]). *Мухарка*, *мушка* – деривати від *муха* (за зовнішнім виглядом колосків). Назва *райграс французький* походить, очевидно, від пол. *rajgras francuzki* id. [Maj., II: 84], а пол. *rajgras* – від англ. *rye grass* 'житня трава'; пор. [СІС: 703; ЕСУМ, V: 17]. *Райграс* 'Arrhenatherum' – норма української літературної мови [СУМ, VIII: 441], а в науковій ботанічній номенклатурі за видом A.elatius M. et K. закріпилася назва *райграс високий* [ВРУ: 81; ОВРУ: 443] (у [РУСб.: 281] – *французький райграс високій*).

Протягом XIX – поч. XX ст. для номінації жита посівного (Secale cereale) використовується переважно давня назва *жіто*, зрідка теж давня *рож*, іноді з переходом *o > i*: *ріж* [Жел.: 805]; у подільських говірках фіксується *сакора* [Рог.: 135] < рум. *secară*, діал. *sacară* і под. id. [Borza: 158] < лат. *secale* id. [DLRM: 756].

Кілька нових назв відзначається для виду пшениці спельти, або полби (Triticum spelta): *голómша* (самб. [Гол.: 483; Гр., I: 304]), *бóльба* [Руб., I: 246], *бóльба* (сх.укр. [Гр., I: 85]), *татарка* [1886, Мак.: 380], *самóша* [Жел.: 850], *саноша* (півн.лемк. [В.Н.з.: 59]), *супиен* (галиц., волин. [В.Пч., II: 36; Гр., IV: 230]). Назву *голómша* має також ячмінь дворядний (Hordeum distichum) [СБН: 75]. Мабуть, варто погодитися з М.Фасмером, який вважає це слово складним: перша його частина пов'язана з *гóлий*, а друга (-*миша*) – із *мох* [Фасм., I: 430]; пор. укр. діал. *голомишивий* 'лисий, плішивий', 'безостий (про хлібні злаки)' [Гр., I:

304], див. ще [ЕСУМ, I: 554]. *Болба* < *полба* в результаті асиміляції *n* до *б*. Номен *татарка* вказує на один із шляхів проникнення цієї культури на Україну. *Самонша, санонша, суншен*, здається, спільного походження, первинною формою, очевидно, слід вважати перше слово; пор. пол. *satopsza* id. [1613, Maj., II: 794], чес. *satopše* ‘вид пшениці’, які, як припускає В.Махек, є складними словами, що позначали якийсь вид злака, «kteřy se sám (= lehce) opichuje» [Mach.: 285–286], тобто який сам легко облущується. Із укр. *пхати*, пол. *рча́с*, чес. *рча́ті* і т.д., які первісно означали ‘очищати (від луски)’, етимологічно пов’язані слова *пшонó*, *пшені́ця* [ЕСУМ, V: 174]. Номен *суншен* складається з преф. *су-* та *-шшен*, що походить, можливо, від дієприкметника **рьшєпъ* ‘товчений’, утвореного від **рьхати* ‘товкти, пхати’ [ib.: 478].

В описуваний період розрізняють у назвах два види ячменю – ячмінь дворядний (*Hordeum distichum*) і ячмінь звичайний (*Hordeum vulgare*). Крім спільних для обох видів давнього і загальнонародного номена *ячмінь*, засвідчені також спеціальні назви для *Hordeum distichum*: *двоаяк* (надсян. [В.Н.з.: 46]), *двійняк* (галиц.), *ячмінь двугранній* (терноп.) [В.Пч., II: 32], *ячмінь двогранний* [В.Бот. 1905: 170], *ячмінь дворядний* [Сред.: 144; Lind.: 345] (пор. латинську наукову назву, в якій означення *distichum* складається із гр. *di(s)* ‘дво(х)-’ і *stichos* ‘ряд’ [Kr.: 209], мотивуючись дворядним розміщенням колосків), *плóцук* (самб.), *пльскáч* (бойк.) [В.Н.з.: 46] (пор. пол. *plaskur*, чес. *plaskur* id.; укр. *пльскáч* < пол. *plaskacz* id. [Maj., II: 393]), *рйбка, рйбáк* (галиц.), *рйб’як* (надсян.) [В.Пч., IV: 14], *грáнка* (галиц., волин. [ib., IV: 14; Gr., I: 322] (останні чотири номенні мотивуються плоским колосом ячменю дворядного; пор. [ЕСУМ, I: 585]. Ще одна назва цієї рослини *бичовáнець* (бойк. [В.Н.з.: 46]) – похідне утворення від *бич*, пояснюється схожістю плоского колоса з бичем (плетеним батоном), пор. [ЕСУМ, I: 189].

Назви другого виду ячменю (*H. vulgare*) обумовлені переважно кількістю рядів насінин у колоску: *ячмінь чотирогранній* [В.Бот. 1905: 169], *четверняк, четвертяк* (галиц. [В.Пч., II: 32; Жел.: 1069–1070]; пор. пол. *czwartak* id. [Maj., II: 393]), *шестáк, шостак, шустак* (галиц. [В.Н.з.: 46]), *шістерняк* (галиц., волин.), *ячмінь шістєгранній* (терноп.) [В.Пч., II: 32; Gr., IV: 498], *ячмінь шестигранний* [В.Бот. 1905: 170]; пор. лат. *Hordeum hexastichon* id. Різновид цього виду ячменю, в якого насінини знаходяться не в півці, як в усіх інших різновидів культурного ячменю, а голі, має назви: *голий ячмінь* (київ. [Pog.: 125; В.Н.з.: 46; Gr., IV: 546]), *голомша* (галиц. [В.Бот. 1905: 170; Петр.: 33]). Номен *галак* (київ. [В.Н.з.: 46]), здається, більш переконливо пов’язувати не з *голий* (усупереч [ЕСУМ, I: 456]), а з *галак, гала́й* і под. ‘*Avena fatua*’ (дикий вид вівса), що пов’язуються із прасл. **galъ* ‘чорний’ [ЭССЯ, VI: 96]. Той самий принцип номінації в серб., хорв. *crni ovas* ‘*Avena fatua*’ [Сим.: 63]. І тільки назва *ордз* (поділ. [Pog.: 125; Піск.: 304]) – запозичення; пор. рум. *orz*, аром.

ordzu id. < лат. *hordeum* id. [DLRM: 571; ДЕМ: 294].

2. Родина **лілійні**. У 2-й пол. XIX ст. на Україні почали розводити декоративну рослину лілійник жовтий (*Heimerocallis flava*), для позначення якої у джерелах знаходимо назви: *ліліас* [Закр.: 611], *жовта лілія* [Pog.: 124; Gr., I: 489] (пор. пол. *lilijowiec, lilijka* [Maj., II: 383], слвц. *liliovka*, діал. *červena lalija* id. [Mach.: 265]), *ослянка* (буков. [Ні.: 6]; мотивація неясна), *чоловічий вік* [Pog.: 124; Піск.: 289] (назва пов’язується, можливо, з тим, що квітка рослини цвіте не більше одного дня [Mach.: 264–265]).

Із інноваційних назв часника (*Allium sativum*) відзначаються *часник зубковий* [1902, СБН: 8], *лучейка* (надсян. [Жел.: 417]; від діал. *лук* ‘*Allium*’) і румунізм *устрôй* (поділ. [Pog.: 111; Шейк., V/2: 209]; пор. рум. *usturoi* id. [Borza: 15]).

Записано нові назви цибулі городньої (*Allium cepa*) *цибу́лиця* [Жел.: 1053], *луковиця* [Вол.: 77; Піск.: 128] (пор. рос. *луковица* id. [Левч.: 66]), румунізм *сяпа* (поділ. [Pog.: 111]; пор. рум. *seapă*, діал. *șeapă* id. [Borza: 14] < лат. *sepa* id. [DLRM: 130; ДЕМ: 482]).

Появляються нові вузьколокальні найменування виду цибулі порей (*Allium porrum*) *праж* (поділ. [Pog.: 111]) і *прас* (херсон. [Ум., II: 80; Gr., IV: 402]). Це фонетичні варіанти того самого слова, що походить від гр. *prason* id.; пор. ще болг., мак. *праз*, серб., хорв. *прас*, діал. *праз*, церк.сл. *прась, прась* id. До українських діалектів могли потрапити через болгарське та румунське (зокрема варіант *праж*; пор. рум. *praz*, діал. *praj* id. [Borza: 15]) посередництво; пор. [ЕСУМ, IV: 552–553; Фасм., III: 354; DLRM: 651; ДЕМ: 329].

Інший культивований вид цибуля трубчата (*Allium fistulosum*) називається *татарка* [Pog.: 111; Ум., II: 80], *татарін* [Жел.: 949] (з покликанням на словник Шейковського; обидві назви пояснюються, видно, зростанням цієї рослини в татарських степах – див. [Мел.: 22]), *зрізованець* [Жел.: 315], *різанка* (галиц. [1869, Мел.: 23]; останні два віддієслівні суфіксальні утворення мотивуються тим, що в їжу використовуються тільки надземна, зрізана частина цієї рослини). Уперше фіксується назва цієї культури *плóдист* [Жел.: 660], яка, без сумніву, існувала в староукраїнській мові, але в її писемних джерелах нами не виявлена; пор. похідне від неї ст.укр. *плóдистець* id., пол. *plodzist* id. [Maj., II: 37]; див. [Сабадош: 94]. У джерелах XIX – поч. XX ст. виявлено з тим самим значенням ще два деривати від назви *плóдист* – *плóдисти́ця* (галиц. [В.Н.з.: 37]) і *плóдисток* (закарп. [Гол.: 261; Жел.: 660]), а також похідне від *плóд* – *плóди́шка* (ймовірно, середньонаддніпр. [1908, В.Н.з.: 37]).

Відзначаються назви виду *Allium ascalonicum* *требу́лька, трибу́лька* [Жел.: 981, 982; Ум., IV: 207] (очевидно, перенесено з *Anthriscus* за ознакою подібності; пор. [Сабадош: 125; ЕСУМ, V: 634]), *шалóтка* [В.Гик.: 22]. Остання назва прийшла через пол. *szalotka* id. < нім. *Scharlotte, Schalotte* id. (в результаті народноетимологічного

зближення з жіночим французьким власним іменем *Charlotte*) < лат. *ascalonia* id., утвореного від назви палестинського міста *Ascalo*, звідки походить цей вид цибулі [Mach.: 266]. Сучасний український науковий термін *шалот* 'Allium ascalonium' [ВРУ: 401] запозичений пізніше, ймовірно, через рос. *шалот* id., яке взято з німецької чи французької (пор. н.в.нім. *Schalotte*, фр. *échalotte* id.) мови < лат. [Фасм., IV: 400, 410].

3. Родина **коноплеві** представлена в цей час інноваціями на позначення конопель і хмелю. У більшості джерел назви для цих культур ті самі, що і в староукр. мові, за винятком кількох вузько-локальних, що позначають переважно жіночу особину конопель, напр.: *головачі* (сх.укр.), *головаткі*, *коловатні* (гуцул.), *поскубки*, *розклінка* (надсян.) [В.Н.з.: 40], *побірниця* (лемк. [1902, Мак.: 76]). Поряд із успадкованими із староукраїнської мови *матірка* id. [Гр., II: 410], похідним від *мати*, з тим самим значенням фіксуються спільнокореневі *ватерниця* [Жел.: 429], *матірниця* (гуцул. [В.Н.з.: 40]), *маткі* [Руб., VII: 11]. Номен *головачі* пояснюється тим, що приквітковий листочок обгортає плід на жіночих коноплях у вигляді головоподібного ковпачка; пор. пол. *glowacze*, н.луж. *glowace* id., на основі яких деякі дослідники схильні виводити прасл. діал. **golvači* id. [ЕСУМ, I: 552]. Цей самий мотив ліг в основу назв *головаткі* і *коловатні*. Перша утворена за допомогою суф. *-атк-и* від *головá*, а друга – за допомогою суф. *-атн-і* (в однині *-атень*) від укр. діал. *колувати* 'кружляти' [Гр., II: 273] < **коловати* – похідного від *коло*; пор. [ЕСУМ, II: 516]. Віддієслівні суфіксальні утворення *поскубки*, *побірниця*, *розклінка* пов'язані, очевидно, із процесом висмикування стебел; пор. укр. діал. (черніг.) *побрати* 'вирвати, висмикати (льон, коноплі)' [Гр., III: 205], див. ще [ЕСУМ, IV: 466]. Номен *розклінка* утворений, імовірно, від *розклінити* 'роз'єднати' (пор. гуцул. *склінити* 'з'єднати що-небудь' (с.Чорна Тиса Рахів. р-ну – власний запис автора), тобто від'єднувати чоловічі особини конопель від жіночих.

4. Родина **лободові**. В результаті переосмислення появляються нові найменування *ботва*, *ботвіна* 'Beta esculenta Gärke subs. cicla Moq.' [Жел.: 41], тобто мангольд, з якого з часів Київської Русі в їжу використовують тільки стебло і листя – *ботву* (див. [Сабадош: 37–38]; його корінь дуже тонкий і в їжу не годиться [Мел.: 50]); пор. ст.укр. *ботвина* 'листя буряка' (1602), 'їжа з ботвини' (XVIII) [Т.: 129], укр. літ. *ботвіна* 'стебла і листя корнеплодів' [СУМ, I: 223], ст.рос. *ботвинья* 'кушанье из квашенной зелени' (XVI–XVII), 'ботва' (1619), 'свекла' (1587) [СРЯ 11-17, I: 303], рос. літ. *ботва́* 'листья и стебли корнеплодов', ст.біл. *ботвинья* 'квашена ботва; їжа з неї', 'буряк' [XVI, ГСБМ, II: 167], біл. діал. *батва́* 'буряк', 'взагалі зелені овочі, трави', 'стебла і листя огірків' [ЭСБМ, I: 328]; пор. ще пол. *botwina* 'буряк' (XVIII), запозичене, як вважав О.Брюкнер, із української і білоруської мов [Вт.: 33]. Наведений тут та інший матеріал зі слов'янських мов (див. ще

[ЕСУМ, I: 28; ЭССЯ, III: 142; ЭСРЯ, II: 178] та ін.) свідчить про те, що значення 'буряк' лексем *ботва*, *ботвина* в східнослов'янських мовах вторинне – із значення 'ботва' (перенесення значення відбулося за використанням ботви в їжу) < прасл. **bъty/*bъty* 'листя і стебло рослини', спорідненого з **byly* 'рослина, зілля', **byti* з первісним значенням 'рости' (пор. [ЕСУМ, I: 238; SP, I: 466; Черн., I: 105]).

Назва столового буряка (*Beta vulgaris* subs. *esculenta* Gärke) *ру́нкля* (*ру́нгля*, *ру́мля*) в закарпатських та деяких інших західноукраїнських говірках [В.Н.з.: 39] прийшла, очевидно, через слов. діал. *rumkĭla*, *rumgĭla*, *rumplĭa* id., пол. *runkla* id. [Maj., II: 115] від нім. *Runkelrube* id. [БНРС, II: 277; ЕСУМ, V: 143].

Уперше одержали цукор із деяких видів буряка тільки в 1747 р., однак широко культивується цукровий буряк (*Beta vulgaris* var. *Saccharifera*) тільки після наполеонівських воєн [Kozł.: 581]. Українські назви цієї рослини фіксуються з поч. 60-х років XIX ст.: *цукровий буряк* [Шейк., I: 134 (під *буряк*); Ум., I: 53], *сахарний буряк* [Н.-Л.: 66].

Видно, тільки в середині XIX ст. починає вирощуватися на Україні культура *Spinacia oleracea*, про що свідчать її назви, що вперше появилися в джерелах у цей час: *лобода* [Вол.: 123] (перенесено з *Atriplex* за подібністю), *шпинат* [ib.; Жел.: 1097; Ум., IV: 214] (вживається і в багатьох інших джерелах, проте Б.Грінченко чомусь не ввів її до редактованого ним словника), *шпінат* (буков. та ін. [Ні.:12; Тан.: 64]), *шпінак* [1886, Мак.: 357], *трясомах* (буков. [Ні.: 12]). *Шпинат* і под. від нім. *Spinat* id. < с.лат. *spinachium* id. (персько-араб. походження) [Фасм., IV: 474; Mach.: 83]. Варіант *шпінак* запозичений, мабуть, через західнослов'янське посередництво; пор. пол. *szpinak*, ст.чес. *špinak* id. (1517), які походять від с.лат. *spinachium* id. [Вт.: 554; MES: 620]. Композит *тряс-о-мах* мотивується властивістю дозрілих насінин цієї рослини опадати у вигляді моху. Із усіх названих номенів літературною нормою став *шпинат* [СУМ, XI: 522; ОВРУ: 87].

Декоративну рослину *Kochia scoraria* використовують для виготовлення віників, чим мотивується більшість зафіксованих писемними пам'ятками її назв (див. [Мел.: 149]): *віничче* (галиц., гуцул., степ. [1869, В.Пч., II: 32; Сред.: 547]), *віничник* (по всій Україні), *віники* [Гор.: 12], *мітла*, *мітлиця*, *мітличина* (галиц.), *мітельник* (галиц., волін.) [В.Пч., II: 32]. Ще один номен *нефороц* [РО: 215] виник у результаті переосмислення назви праслов'янського походження *nehvoroc* 'Artemisia vulgaris' [Сабадош: 54].

5. Родина **жовтцеві** репрезентується кількома новими назвами півонії лікарської (*Peonia officinalis*), більшість з яких пов'язана з давнім язичницьким святом русалії, пізніше трансформованим у християнське свято Трійця, коли розцвітають півонії, використовувані з ритуальною метою (пор. [Mach.: 41]), зокрема: *русаля* (півд.лемк. [Мак.: 253]; дохристиянське запозичення, можли-

во, через південнослов'янське посередництво від лат. *Rosalia*, *Rosaria* 'свято поминання померлих' (одним з його атрибутів були вінки із роз), утвореного від *rosa* 'троянда' [ЕСУМ, V: 146]), *ру́жа ру-саде́льна* (закарп.), *каменна (камінна) ружа* (півд. лемк.) [В.Н.з.: 50], *русальна рожа* [В.Бот.1896: 121], *бóжа ружа* (закарп. [В.Зак.: 204]). З останнім номеном пор. болг. *бóжур*, серб., хорв. *божур*, слов. *božur* id., які, можливо, пов'язані з *бог* [БЕР, I: 63]; компонент *ружа (рожа)* в наведених складених назвах або результат переосмислення значення 'rosa' за подібністю квітки, або виник під впливом слат. *rosa Sanctae Mariae*, вживаного монахами зі значенням 'Paeonia officinalis' [Mach.: 41]. Не зрозуміла мотивація назви *камінна (каменна) ружа*. Ще одне найменування цієї рослини *полонія* (півн.-зах. Галичина [В.Н.з.: 50]) появилось, очевидно, внаслідок народної етимології на основі загальноукраїнського *півонія* id.

У цей період поряд з рослиною *Nigella sativa*, яку на Русі здавна культивують під давнім номеном *чорну́шка (черну́шка)* [Рог.: 129; Гр., IV: 458, 472] (*чорну́шка* id. – літературна норма української мови [СУМ, X: 361; РУСб.: 286]), починають розводити як декоративний новий вид *Nigella damascena* (чорнушка дамаська), для якого зафіксовані такі назви: *павучкі* (бойк., галиц.), *кучерявий ма́цько*, *кудринці* (галиц.) [В.Пч., II: 33; Жел.: 593, 595; Гр., III: 85], *неч́сані пánночки* [Рог.: 129; Жел.: 528], *дівця в зелені* [Рог.: 129; Мел.: 185]. Крім останньої, всі назви мотивуються зовнішнім видом квітки, а остання, ймовірно, переклад нім. *Jungfer in Grünen* id. (пор. [Mach.: 43]).

Рослину орлики звичайні (*Aquilegia vulgaris*), що зрідка зустрічається як дикоросла в лісисто-лісостепових районах України, в цей час більше знають як культивований декоративний вид (пор. [ПСМ: 79, 96; Ан.: 42]) під назвами: *аксамет* [ПСМ: 96], *оксаміт* [Рог.: 112; Гр., III: 51], *оксамет* [Павл.: 71; Піск.: 170] (очевидно, перенесено з *оксамит* 'бархат' за бархатною квіткою), *рїмци́на* (галиц. [Гавр.: 136; В.Пч., II: 29; Гр., IV: 17]; від *рїмський*, ймовірно, мотивується напрямком, по якому розповсюджувалося по Україні розведення цієї культури), *зві́нки* [Парт.], *дзвіночки* [Тм., I: 80; Кміц.: 17], *дзвонóчки* [Рог.: 112; Ум., I: 87]; останні три назви, можливо, перенесені за формою квітки; пор. рос. *колокольчики* id. [Ан.: 42]. Решта найменувань – лексичні запозичення або переклади відповідних чужомовних назв: *яструбец* (буков. [НІ.: 2]); очевидно, як і успадковане від староукраїнської мови *орлики* 'Aquilegia' і такі самі назви в ряді слов'янських та інших мов, – переклад лат. *aquilegia* (пор. [Mach.: 44]), *голубкі* [Ан.: 42; Ум., II: 27; Кміц.: 17] (ймовірно, через рос. *голубки, голубки цвет* id. (з 1780), які є перекладом фр. *colombine* id. [Ан.: 42]; пор. фр. *colomb* 'голуб'; на нашу думку, не переконливо пояснювати ботанічну назву *голубки* як утворення на українському мовному ґрунті [ЕСУМ, I: 556]), *павини óчы* [1826, ПСМ: 96], *павлі́не óчко* [Н.-Л.: 27] (пор. рос. *павлиные очки* id. [1804, Ан.: 42]), *пташки* (галиц.

[Гавр.: 136; Петр.: 56]; можливо, від пол. *ptaszki* id. [кін. XV, RS: 164]). Цілком імовірно, що і назва *зві́нки* і под. (див. вище) – також результат перекладу якої-небудь чужомовної назви, як, напр., рос. *колокольчики садовые, колокольцы* id. [Ан.: 42].

Деякі назви культивованого виду *Consolida ajacis* збігаються або схожі із назвами дикоростучого виду *С. argvensis* (L.) Schur (= *Delphinium ajacis* L.), це *острі́жка* (надсян.) [В.Пч., I: 10; Гр., III: 72]; від *остріг* < прасл. **ostrogъ* 'що-небудь гостре', похідного від **ostrъ* – за шпоркою з тильного боку квітки цієї рослини; пор. рос. *острога* 'Consolida ajacis' [Ан.: 123], пол. *ostróžki* [XVI, Maj., II: 275], чес. *ostróžka* [Mach.: 45], слов. *Ostrognica, ostrožnica, ostrožnik* id. [Сим.: 164]), *сокирки* [Рог.: 121; Гр., IV: 165], *сікирки* [Піск.: 236] (назва виникла в результаті перенесення значення демінутива за подібністю квітки до сокирки, пор. [ЕСУМ, V: 345]), *черевички* [Ум., IV: 214] (переосмислення демінутива за формою плодиків), *сорочі ноги* (галиц. [В.Пч., I: 10]; за подібністю трійчастих листочків до ніжки сороки), *синецьвіт* [Піск.: 214; Ум., IV: 214], *синьовóда* (волин. [В.Пч., I: 10; Жел.: 864]), *синовода* [В.Бот.1905: 6] (за кольором квіток), *ненавистник* (галиц. [В.Пч., II: 31; Жел.: 515]; за повір'ям, ця квітка викликає ненависть [Мел.: 96]), *андрієць* (бойк. [В.Пч., II: 31; Гр., I: 7]; видно, за часом цвітіння – у період свята св. Андрія в липні). Сх.укр. (степ.) *разноцвіт* [Сред.: 123; Рог.: 121; Жел.: 795] (від рос. *разноцвет* id. [Ан.: 123]; квітки цієї рослини бувають різного кольору – синього, білого, рожево-фіолетового [В.Пч., II: 31]). Нормативною в українській літературній мові, в т.ч. й науковій номенклатурі стала назва цієї рослини *сокі́рки* [СУМ, IX: 438; ОВРУ: 48].

6. Родина **хрестоцвіті**. Рослина *Hesperis matronalis* в Україні дико зростає тільки в Карпатах, однак вона більш відома в цей період як культивована під назвами: *вечерні́ця* (степ. [Сред.: 137; ЯТ: 18]), *вечёрка* [В.Гик.: 129; Жел.: 66], *вечірник* [Парт.], *вечірні фіалки* [Рог.: 125; Гр., IV: 377], *ночна фіалка* (степ. [Lind., I: 35; Шм.: 62]). *Вечерні́ця* і под., ймовірно, – переклад лат. *hesperis* id. < гр. *espera* 'вечір'; пор. рос. *вечерница*, пол. *wieczernica* (1895), чес. *večernice* id. [Mach.: 68]. *Ночна фіалка*, треба гадати, – переклад нім. *Nachtviole* id.; пор. рос. *ночная фиалка*, чес. *poční fiala*, слов. *počnia fialka* id. [ib.]. Відповідні латинська і німецька назви мотивуються особливістю рослини: її квітки розкриваються увечері і дуже приємно пахнуть, їх аромат нагадує запах фіалки. Назва *нічна фіалка* id. нормативна в українській літературній мові [СУМ, X: 582; ОВРУ: 126].

Для садових рослин роду *Matthiola* (левкой, переважно види *Matthiola annua* і *M. incana*) відзначаються назви: *горóдні сокірки* (надсян. [В.Пч., I: 11; Гр., IV: 165]), *левкой* (поділ. [СБН: 94]), *левко́нія* [В.Гик.: 129; Тм., I: 187], *левко́нія* [Жел.: 399]. Лексема *левкой* запозичена (можливо, через рос. *левкой* id. [XVIII, КЭС: 236]) від нім. *Levkoje* id. < лат. *leucoion* id. < гр. *leucoion* 'біла фіалка' [Фасм., II: 473]. Із цих номенів норматив-

ним в українській літературній мові став *левко́й* [ВТССУМ: 608; ОВРУ: 125; РУСб.: 217], а *левко́нія* 'Matthiola annua' як літературна норма подається в [СУМ, IV: 459], серед перших цю назву вжив в «Основах суспільності» І.Франко [1894, Фр., VII: 47]. Потрапила вона до української мови, очевидно, через пол. *lewkonía* id. [Мај., II: 477]. Див. ще [ЕСУМ, III: 207].

Ряд інновацій фіксується для позначення ріпи (*Brassica para*), це вузьколокальні й етимологічно прозорі діалектизми: *біла ріпа* (закарп. [Жел.: 807; В.Н.з.: 40]), *білоріпа* [Гр., I: 67], *гризачка* [В.Гик.: 128; Гр., I: 326], *гризучка*, *сироїжка* (закарп. [В.Н.з.: 40]), *горчіця лубенська* [Рог.: 114; Гр., I: 316].

Як назви *Brassica parus* уживаються наступні лексеми: *ріпак* [Вол.: 202; Гр., IV: 24], *ріпичя* [Парт.: Жел.: 808], *горунка* [Рог.: 114; Гр., I: 316], *квак* (бойк.), *квака* [В.Н.з.: 40]), *рапс* [Рог.: 117; Ум., III: 256], *карпеля* (лемк. [В.Н.з.: 40]). Назва *ріпак* і под. утворені суфіксально від *ріпа* 'Brassica para'; пор. чес. *řepák*, *řepka* id. [Mach.: 57]. *Ріпак* id. – літературна норма української мови [СУМ, VIII: 575; ОВРУ: 111]. *Квак* запозичено із західних слов'янських мов; пор. пол. *kwak* (XVIII), слвц. *kvak*, *kvaka* id. неясної етимології, можливо, германізми [ЕСУМ, II: 414; Sław., III: 456; Mach.: 58, 82]. *Рапс* (< нім. *Raps* id. [СІС: 705; ЕСУМ, V: 27]), як і *ріпак*, – норма української літературної мови [СУМ, VIII: 452; РУСб.: 256].

Уперше в джерелах виявляються такі назви для виду *Brassica var. botrytis*, як: *цвітна капуста* [Вол.: 201; Гр., II: 335], *цвітуха* [Рог.: 114; Тан.: 64], *кучерява капуста* [Ум., II: 8; Гр., II: 335], *карфіол* [Вол.: 202; Парт.: 165], *карфіоли* (буков. [Ні.: 3]), *каляфіор* [Вол.: 202; В.Гик.: 128], *каляфійор* [Жел.: 331]. *Цвітна капуста* мотивується використанням в їжу суцвіття рослини, а можливо, це переклад латинської назви (див. нижче). Цей номен став нормативним в українській літературній мові [СУМ, IV: 98]. *Карфіол*, видно, прямо нім. *Karfiol* id., але варіант *каляфіор* (*каляфійор*) прийшов до нас через пол. *kalańior* id. < іт. *cavolo fiore*, *cavolfior*, ст.іт. *caulifior* id. < лат. *caulis* 'капуста, стебло' і *flos*, *-oris* 'квітка' [ЕСУМ, II: 355].

Так само вперше появляються в українській писемності цього періоду також назви для іншого різновиду цього самого виду *Brassica oleracea var. gongulodes*, зокрема: *каляріпа* [Вол.: 201; Гр., II: 212], *калярена* (буков. [Ні.: 3; Кміц.: 312]), *калараб* (закарп. [Чоп.: 141]), які також запозичені: *каляріпа* через пол. *kalarepa* id. < іт. *cavolo rapa* id. < с.лат. *caulirapus* id., утвореного від *caulis* 'капуста, стебло' і *rapa*, *rapum* 'ріпа', спорідненого з прасл. **rępa* 'ріпа' [ЕСУМ, II: 355]. Літературною нормою з цим значенням стає новітнє запозичення *кольрабі*, ймовірно, через рос. *кольраби* id. < нім. *Kohlrabi* id. < іт. *cavoli rape* (*cavoli* 'капуста' і *rape* – мн. від *rapa* 'ріпа'), діал. *cauliravi* id. < лат. (детальніше [ЕСУМ, II: 528]).

Імовірно, десь із середини XIX ст. в Україні починають розводити різновид редьки *Rapha-*

nus sativus var. radícula, яка в джерелах української мови представлена назвами: *редиска* [Рог.: 133; Степовик 32], *редьковка* [В.Гик.], *редечка*, *редьк-виця* [Жел.: 799], *редьквичка*, *редьков місячна* [В.Бот.1905], *намісячна редька* (закарп. [В.Зак.: 238]). Назву *редиска* запозичено через рос. *редиска* id., похідне від *redíc* id. (1827) < *radis*, яке є новим запозиченням від н.нім. *reddis*, *radis* або н.в.нім. *Radies* id. < фр. *radix* < іт. *radice* id. < лат. *rādīx* 'корінь' [ЕСУМ, V: 45; Фасм., III: 458; Черн., II: 106]. Нормативною в українській літературній мові стала назва цієї рослини *редиска* [СУМ, VIII: 482].

Появляються нові найменування раніше відомої на Україні культури *Lepidium sativum*: *хрінниця жерюха* [В.Гик.; Жел.: 1046], *жируха крес-салат* [Рог.: 126; Піск], *жерелуха*, *жерлуха*, *жижуха* [Гр., I: 480, 484], *перечниця* [Вол.], *красоля*, *красовуля* [Закр.], *крес* [Руб., VI: 58]. Назви *жируха* і под., крім варіанта *жижуха*, який від пол. *rzeżucha* id., що є результатом деетимологізації давнього *жеруха*, походять від прасл. **žeruxa* id. [Сабадош: 46]. Ці назви мотивуються гирким смаком рослини [ЕСУМ, II: 195], як і *хрінниця* (утворена від *хрін*), *перечниця* (від *перечь*). Номен *красоля* успадкований зі староукраїнської мови, правда, там називав іншу рослину (див. [Сабадош: 122]). Назва *крес* прийшла до укр. мови, видно, через рос. *кресс* id. (1731), яка запозичена з англійської або німецької мови; пор. англ. *cress* id., нім. *Kress* < д.в.нім. *kresso* id., етимологія якого не ясна [Пр.: 384; Фасм., II: 372; ЭСРЯ, VIII: 387].

Отже, в період XIX – на поч. XX ст. українська лексика збагатилася великою кількістю інноваційних назв культурних трав'янистих рослин. Вона в багато разів перевищує число аналогічних одиниць попередніх періодів розвитку української мови. Хоча більшість цих назв вузьколокальна, проте в цей час появляється й ряд нових назв, які згодом стали нормою української літературної мови: *сórго*, *турецьке прóсо*, *мóгар*, *рис*, *цукровий буряк*, *левко́й*, *левко́нія*, *шпинáт*, *ріпáк*, *цвітна капуста*, *кольра́бі*, *рапс*, *реді́ска*, *сокі́ркі*, які переважно запозичені з інших мов. Більшість цих рослин починають культивувати на Україні саме в цей період.

Збагачення української мови новими назвами відбувалося трьома основними шляхами: в результаті словотворення, перенесення значення (переосмислення) слів і запозичення готових назв з інших мов. Найбільше назв утворювалося в результаті словотворення, передусім суфіксації, від іменних (*пшінка*, *пшенічка*, *гривáк*, *рибáк*, *ріпáк*, *мáтірниця*, *перечниця*, *хрінниця*, *кіяр*, *плоді́сток* і под.), дієслівних (*тека́ч*, *теку́н*, *зрі́зованець*, *рі́занка*, *розклі́нка*, *гриза́чка*, *поску́бки*, *побі́рниця* та ін.), прикметникових (*бога́ч*, *плóцук*, *скорина*, *рі́мицина*), числівникових (*дво́як*, *четвертя́к*, *шоста́к*) основ. Серед інновацій досить помітна кількість складних номенів: *скорозрі́лка*, *скороздра*, *голо́мша*, *само́нша*, *трясо́мох*, *синьово́да*, *білорі́па* та ще деякі.

Досить інтенсивно поповнювалися назви культурних трав'янистих рослин шляхом пере-

осмислення слів, напр.: *пионо, бойко, татáрин, бóтва, ботвіна, віничче, віники, мітла, оксамит, калáчки, сокирки, рíбка, грáнка* тощо. Нові номени появлялися також внаслідок переосмислення словосполучень, пор.: *чоловічий вік, кучерявий ма́цько, нечэсані пáннички, сорочі ноги* і т.ін.

Серед інновацій цього періоду чимало іншомовних запозичень, зокрема з польської (*пляска́ч, шальо́тка, левко́нія*), російської (*рис, разно-*

цвіт, реді́ска), німецької (*шпинáт, рапс, карфіол*), румунської (*папушо́я, сакора, ордз, устрóй*), угорської (*кендері́ця, могоар, рішкаша*) та інших мов.

Ботанічна лексика збагатилася значною кількістю складених назв, напр.: *прóсо турецьке, татáрське прóсо, овес сійний, овес богатий, ячмінь двогранний (дворядний), ячмінь шестигранний, голий ячмінь, божжа ружа, камінна ружа, редьков місячна, мак теку́н* та ряд ін.

Скорочення назв джерел

- Ан.* – Анненков Н. Ботанический словарь. – СПб., 1878. – XXI, 645 с.
БЕР – Български етимологичен речник. – София, 1971–1986. – Т. 1–3.
Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1966. – 423 с.
В.Бот.1896 – Верхратський І. Ботаніка на висші кляси шкіл середних. Після учебника О.Ростафінського. – Львів, 1896. – 150 с.
В.Бот.1905 – Верхратський І. Ботаніка на низші кляси шкіл середних. – Львів, 1905. – 238 с.
В.Гик. – Гикель Е. Ботаніка для шкіл низших гимназіяльных и реальных / На рус. язык переложив И. Верхратский. – Львів, 1873. – 208 с.
В.Зак. – Верхратський І. Знадобы для пізнання угорско-руских говорів: Словарець // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 30. – С. 201–275.
В.З.юж. – Верхратський І. Знадобы до словаря южнорусского. – Львів, 1877. – 86 с.
В.Н.з. – Верхратський І. Нові знадобы номенклатури і термінології природописної, народної, збірні між людом // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім.Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 12. – С. 1–84.
Войц. – Войцехович И. Собрание слов малороссийского наречия // Труды общества любителей российской словесности при Московском университете. – М., 1923. – Ч. III. – С. 284–326.
Вол. – Волян В. Начальное основание рослиннословія про нижші гимназіа а нижші реальні школы в ц.к. Австрійской державі. – Відень, 1854. – 271 с.
В.Пч. – Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєй. – Львів, 1864–1872. – Вип. I–V.
ВРУ – Визначник рослин України. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 1965. – 877 с.
В.Спис – Верхратський І. Список важнійших виразів з руской ботанічної термінології і номенклатури з оглядом на шкільну науку в висших клясах гимназії. Львів, 1892. – 48 с.
ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Укл. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – 1728 с.
Гав. – Гавришкевич І. Початок до уложення термінології ботанічної руської // Перемишлянин на рік 1852. – Перемишль, 1852. – С. 133–147.
Гол. – Дзедзелівський Й.О., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф.Головацького // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1982. – Т. 10. – С. 311–612.
Гор. – Горницкий К.С. Список русских и немногих инородческих названий растений: Доп. к “Ботаническому словарю” Н.Анненкова. Собрано в период 1859–1886 гг. // Приложение к Трудам общества испытателей природы при Харьковском университете. – Харьков, 1886. – Т. 20. – С. 1–22.
Гр. – Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б.Грінченка. – К., 1958–1959.
ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы.– Мінск, 1982–2001.– Вып.1–20.
ДЕМ – Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Ред. Н.Раевский, М.Габинский. – Кишинэу, 1978. – 678 с.
Ев. – Евстафьев Н. Слова малороссийского наречия, употребляемые в Полтавской губернии. Собраны в 1847 и 1848 гг. – Рукописи Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. 1, № 1307, 1308.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982–2006. – Т. 1–5.
Жел. – Желеховский С., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь: У 2 т. – Львів, 1885–1886. – 1121 с.
Закр. – Закревский Н. Словарь малороссийских идиомов // Старосветский бандуриста. – М., 1861. – Кн. 3. – С. 247–624.
КЭС – Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1975. – 543 с.
Кміц. – Кміцикевич В. і Спілка. Німецько-український словар. – Чернівці, 1912. – 672 с.
Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – К., 1874. – IV, 188 с.

- Мел.* – Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. – Львів, 1922. – 356 с.
- Н.-Л.* – Нечуй-Левицький І. Граматика українського язика. – К., 1914. – Ч. 1. – 166, 90 (Словар), 83 с.
- Нов.* – Львовянинъ: Приручний и господарскій місяцесловъ на рікъ звичайный 1861. – Львів (без року вид.; на с. 94–103 список галицьких народних назв рослин, укладений Макс. Новицьким).
- ОВРУ* – Определитель высших растений Украины. – К., 1987. – 546 с.
- Павл.* – Краткий малороссийский словарь // Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. – Спб., 1818. – С. 24–74.
- Парт.* – Партицкий О. Німецько-руський словарь. – Львів, 1867. – XVI, 432, 382 с.
- Петр.* – Украинско-латинский ботанический словарь: Рукопись Собрания Петрушевича. – № 4. – 94 арк. Зберігається в БАН Російської Федерації (СПб.).
- Писк.* – Пискунов Ф. Словник живої народної, письменної і актовї мови руських югівщан Російської і Автро-Венгер. імп. – 2-е вид. – К., 1882. – V, 304 с.
- ПСМ* – Бучко Д.Г. «Словарь малоросійскаго нарѣчя» О. Павловського // З історії української мови: До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. – К., 1972. – С. 91–115.
- РО* – Рогович А. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа. – К., 1869. – 308 с.
- Рог.* – Рогович А.С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них // Записки юго-западного отдела Русск. географ. общества за 1873 г. – К., 1874. – Т. I. – С. 109–179.
- Руб.* – Руберовский Н.А. Словарь малороссийского наречия: У 18 т. / Рукопис зберігається в БАН Російської Федерації (СПб.), шифр № 19.1.1.
- РУСб* – Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. – К., 1962. – 340 с.
- Сабадош* – Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996. – 192 с.
- СБН* – Словник ботанічної номенклатури (Проект). – К., 1928. – 313 с.
- Сим.* – Симонович Д. Ботанички речник: Имена бильака. – Београд, 1959. – 890 с.
- СІС* – Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 1985. – 966 с.
- Сред.* – Срединский Н.К. Материалы для флоры Новороссийского края и Бессарабии. // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Одесса, 1872–1873. – Т. I–II.
- СРЯ* – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975–1992. – Вып. 1–18.
- Степовик* – Степовик О. Оповідання про рослини. // Просвіта. – Львів, 1886. – Кн. 93. – Ч. I. – 54 с.; Ч. II. – 46 с.
- СУМ* – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
- Т.* – Історичний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. I. – XXIV, 947 с.
- Тан.* – Танчаковський Й. Руско-польска термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки. – Львів, 1910. – 91 с.
- Тм.* – Тимченко Е. Русско-малорусский словарь. – К., 1897. – Т. I–II.
- Ум.* – Уманець М. і Спілка А. Словарь російсько-український. – Львів, 1893–1898. – Т. I–II.
- Ф.* – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М., 1986–1987.
- Хл.* – Хлопецкий В. Дещо про луки, пасовиска і пашу // Просвіта. – Львів, 1896. – Кн. 196. – 50 с.
- Черн.* – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. язык, 1999.
- Чоп.* – Чопей Л. Русско-мадярский словарь. – Будапешт, 1883. – 446 с.
- Шейк.* – Шейковский К. Опыт южнорусского словаря. – К.; М., 1861–1886.
- Шм.* – Шмальгаузен И. Флора средней и южной России, Крыма и Северного Кавказа. – К., 1895. – Т. I. – XXX, 468 с.
- ЭСБМ* – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1978–1998. – Т. 1–8.
- ЭСРЯ* – Этимологический словарь русского языка / Под руков. и ред. Н.М.Шанского. – М., 1963–1982. – Вып. I–VIII.
- ЭССЯ* – Этимологический словарь славянских языков: Праслов. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М., 1874–1992. – Вып. I–18.
- Яв.* – Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. 1. – 111 с.
- ЯТ* – Яната О. Народні українські назви рослин Північної Таврії // Збірник наук.-літ. відділу тов-ва ім.Квітки-Основ'яненка у Харкові. – Х., 1916. – Т. I. – С.1–53.
- Borza* – Borza A. Dicționar etnobotanic. – București, 1968. – 319 p.
- Br.* – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1970. – 806 s.
- DLRM* – Dicționarul limbii române moderne. – București, 1958. – 961 p.
- Нl.* – Hlibowicki J. Benennungen der in der Bukowina vorkommenden Pflanzen, in lateinischer, deutscher, romänischer und ruthenischer Sprache. – Czernowitz, 1890. – 13 S.
- Kozł.* – Kozłowska A. Rola roślin uprawnych w historycznym rozwoju kultury materialnej Polski //

- Szata roslinna Polski. – Warszawa, 1959. – Т. I. – S. 545–586.
- Kr.* – Kreiner J. Słownik etymologiczny łacińskich nazw i terminów używanych w biologii oraz medycynie. – 2 wyd., uzupełn. – Wrocław etc., 1960. – 240 s.
- Lind.* – Lindemann E. Flora Chersonensis. – Odessae, 1881–1882. – Т. 1–2.
- Mach.* – Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. – Praha, 1954. – 366 s.
- Maj.* – Majewski E. Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. – Warszawa, 1889–1894. – Т. II.
- Mak.* – Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-mańruski. – Kraków, 1936. – 408 s.
- MES* – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – 2-é, oprav. a dopln. vyd. – Praha, 1968. – 866 s.
- RS* – Rostański J. Symbola ad historiam naturalem medii aevii. – Krakau, 1900. – Т. I. – XXI, 605 p.
- Sław.* – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1952–1982. – Т. 1–5.
- SP* – Słownik prasłowiański / Pod red. F.Sławskiego. – Wrocław etc., 1974–1995. – Т. 1–7.
- TESz* – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. – Budapest, 1967–1984. – I–IV.k.

Сабадош Іван Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ.